

नागरिक शिक्षाको दृष्टिकोणबाट विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष,
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयको आंशिक
आवश्यकता पूरा गर्न तयार गरिएको
शोधप्रतिवेदन

शोधकर्ता

राधिका भट्टराई

परीक्षा रोल नं. :- २८००९६/०६६

त्रि.वि. दर्ता नं.: ९-२-९-११००-२००४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, केन्द्रीय विभाग

(पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन शिक्षण विभाग)

कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

२०६८

सफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं, स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्रा राधिका भट्टराईले “नागरिक शिक्षाको दृष्टिकोणबाट विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू” शीर्षक शोध प्रतिवेदन लेखन कार्य मेरो निर्देशनमा पूरा गर्नु भएकोले आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
उप प्रा. शिवराज बढू
(शोध निर्देशक)

मिति : २०६८/०४/२७/०६

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं, स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्रा राधिका भट्टराईले “नागरिक शिक्षाको दृष्टिकोणबाट विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू” शीर्षकमा तयार गर्नु भएको शोधप्रतिवेदनलाई आवश्यक सिफारिस साथ स्वीकृतिको लागि मूल्याङ्कन समितिमा पेश गर्नु भएकोले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

प्रा. स्वयम् प्रकाश ज.व.रा.
(विभागीय प्रमुख)

.....

उप प्रा. शिवराज वढू
(शोध निर्देशक)

.....

उप. प्रा. विश्ववाला थापा
(बाह्य परिवेक्षक)

.....

मिति : २०६८/०५/०२

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत लेखन कार्यदेखि नै “नागरिक शिक्षाको दृष्टिकोणबाट विद्यालय तहमा गरिएका प्रयासहरू” शीर्षकको शोधपत्रको प्रस्तावना आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी महत्त्वपूर्ण आवश्यक निर्देशन सल्लाह, सुझाव एवम् लेखन कार्यमा प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने पाठ्यक्र मूल्याङ्क विभागका आदरणीय गुरू एवम् शोध निर्देशक उप प्रा. श्री. शिवराज बढू ज्युप्रति हृदयदेखि नै आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्र तयारीको क्रममा बेला बेलामा आवश्यक सल्लाह सुझाव दिई अनुसन्धान कार्यमा प्रोत्साहन गर्नुहुने आदरयिणय गुरूहरू स्वयम् प्रकाश ज.व.रा., उप प्रा. यशोधरा पन्त, उप. प्रा. विश्ववाला थापा र उप. प्रा. किरणराम रञ्जितकार ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोध अध्ययनका क्रममा अध्ययन क्षेत्रमा आवश्यक सूचना उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउने तेहथुम जिल्ला जलजले गा.वि.सका श्री शंकर उच्च मा.वि. र ग्राम सुधार मा.वि.का प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, वि.व्य.स., स्रोतव्यक्तिप्रति धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै यस कार्यलाई सफल बनाउन उत्प्रेरणा, हौसला, समय, आर्थिक सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरो जीवनसाथी पुष्पलाल अधिकारी तथा मेरा हजुरबुबा पुन्यप्रसाद भट्टराई, बुबा शंकर भट्टराई आमा शखा भट्टराई र सम्पूर्ण परिवारप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्रलाई समयमै कम्प्युटर टाइप गरी सहयोग पुऱ्याउने कीर्तिपुरका सुनेश श्रेष्ठलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

राधिका भट्टराई

शोधसार

समाजमा नागरिकका अधिकार र कर्तव्यहरूप्रति सचेत, प्रतिबद्ध र समालोचना गर्न सक्ने नागरिकहरू तयार गर्नका लागि प्रदान गरिने शिक्षा नै नागरिक शिक्षा हो । शिक्षाले विद्यार्थीहरूलाई व्यक्तिगत कर्तव्य, अधिकार, जिम्मेवार, स्वतन्त्रता, समानता र सामाजिक न्यायप्रति सचेत बनाउने गर्दछ । समाजको मूल्यमान्यता, समाजको विशेषता र राज्यको प्राथमिकताहरू अनुसार नागरिक शिक्षा पनि फरक फरक हुन्छन् । यस अध्ययनका उद्देश्यहरू नागरिक शिक्षासँग सम्बन्धित समाजका प्राथमिकताहरू पहिचान गर्नु, नागरिक शिक्षाका लागि पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका विषयवस्तुहरू र विद्यालयमा भइरहेका क्रियाकलापहरू पहिचान गर्नु रहेको छ । यस अध्ययनमा स्थलगत सर्वेक्षण गरी वर्णनात्माक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यो अनुसन्धानमा तेह्रथुम जिल्लाअन्तर्गत पर्ने जलजले गा.वि.स.मा सञ्चालित शंकर उच्च मा.वि. र ग्राम सुधार मा.वि.का प्रधानाध्यापकहरू, शिक्षकहरू, विद्यार्थीहरू, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरू र स्रोतव्यक्तिलाई सूचनादाताको रूपमा समावेश गरिएको थियो । यस अनुसन्धानमा खुल्ला अन्तर्वार्ता, खुल्ला प्रश्नावली र लिखित समूह छलफल जस्ता औजारहरू प्रयोग गरिएको थियो ।

प्रस्तुत अनुसन्धानमा विद्यालय तहमा नागरिक शिक्षा प्रदान गर्नको लागि विभिन्न शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरूले जोड दिएको पाइयो । शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य निर्माण गर्दाखेरी सामाजिक मूल्य र मान्यतालाई सम्बर्द्धन गर्दै सामाजिक एकतालाई सुदृढ पार्ने उद्देश्य निर्माण गरेको पाइन्छ । माध्यमिक तहमा नागरिक शिक्षा प्रदान गर्नको लागि ऐच्छिक विषयका रूपमा नागरिकशास्त्र विषय समावेश गरेको पाइन्छ भने सामाजिक अध्ययन विषयमा पनि नागरिक शिक्षासँग सम्बन्धित विषयहरू समावेश गरेको पाइन्छ । नागरिक अधिकार र कर्तव्य, लोकतन्त्र, संविधान, बहुदलिय व्यवस्था, व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, सावैभौमिकता, स्वतन्त्रता, समानता, कानून निर्वाचन संयुक्त राष्ट्रसंघ जस्ता विषयवस्तुहरू नागरिकशास्त्र र सामाजिक अध्ययन विषयमा समावेश गरेको पाइन्छ । विद्यालयमा नागरिक शिक्षा प्रदान गर्नको लागि विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू, गोष्ठी, सेमिनार, बादविवाद, हाजिरी जवाफ, खेलकूदका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छ । नागरिक शिक्षा प्रदान गर्नको लागि प्रमुख माध्यमको रूपमा कक्षा शिक्षणलाई अवलम्बन गरेको पाइन्छ । विभिन्न कार्यक्रमहरू दुर्व्यसनीसम्बन्धी सामाजिक जनचेतनामूलक नाटक र सामाजिक सूचनाहरू सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने धारणा सरोकारवालाहरूको रहेको पाइन्छ । विद्यालयमा विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा विद्यार्थीहरूको सहभागितामा जोड दिनुपर्ने तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको व्यवस्था गर्नुपर्ने र विद्यार्थी, शिक्षक सबै अभिभावकको त्रिकोणात्मक समन्वयका आधारमा कार्यक्रम निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

नागरिक शिक्षा प्रदान गर्ने विषयमा बनेका ऐन, नियमप्रति सरोकारवाला पक्षहरूलाई सचेत गराउन विभिन्न गोष्ठी, एवम् सेमिनार कार्यक्रमहरू स्रोतकेन्द्र स्तरमा सञ्चालन गर्नुपर्ने

देखिन्छ । नागरिक शिक्षा प्रदान गर्ने खालका विषयवस्तुहरू नागरिकशास्त्र र सामाजिक अध्ययन विषयमा दोहोरिएको कारणले यस्ता विषयवस्तुहरू हटाई बालअधिकार, लागुपदार्थ दुर्व्यसनी, सामाजिक अपराध कम गर्ने खालका विषयहरू समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ । नागरिक शिक्षा प्रवर्द्धन गर्नको लागि दैनिक पठनपाठनमा मात्र जोड नदिएर नागरिक शिक्षासँग सम्बन्धित गोष्ठी, सेमिनार बादविवाद र हाजिरीजवाफ जस्ता कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

विषयसूची

सिफारिस पत्र	I
स्वीकृति पत्र	II
कृतज्ञताज्ञापन	III
शोधसार	IV
विषयसूची	VI

अध्याय एक

परिचय

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	अध्ययनको क्षेत्रको पृष्ठभूमि	४
१.३	समस्याको कथन	५
१.४	अध्ययनको औचित्य	६
१.५	अध्ययनको उद्देश्य	७
१.६	अध्ययनको सीमाङ्कन	७

अध्याय दुई

पूर्वसाहित्यको समीक्षा

२.१	सैद्धान्तिक खाका	८
२.२	विषयगत समीक्षा	९
	२.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भको साहित्य	११
	२.२.२ नेपाली सन्दर्भका साहित्य	१२
२.३	सम्बन्धित अध्ययनको समीक्षा	१४
२.४	अध्ययनको अवधारणात्मक खाका	१५

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

३.१	अनुसन्धानको ढाँचा	१६
३.२	नमूना छनोट	१६
	३.२.१ विद्यालयको छनोट	१७
	३.२.२ प्रधानाध्यापकको छनोट	१७
	३.२.३ शिक्षकको छनोट	१७
	३.२.४ विद्यार्थीको छनोट	१७

३.२.५	विद्यालय व्यवस्थापन समितिको सदस्यहरूको छनोट	१७
३.२.६	निरीक्षकको छनोट	१८
३.३	अध्ययनका औजारहरूको निर्माण	१८
३.३.१	दस्तावेज अध्ययन	१८
३.३.२	प्रधानाध्यापकका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका	१८
३.३.३	शिक्षकका लागि प्रश्नावली निर्देशिका	१८
३.३.४	विद्यार्थीका लागि प्रश्नावली निर्देशिका	१९
३.३.५	विद्यार्थीका लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका	१९
३.३.६	विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूसँग समूह छलफल निर्देशिका	१९
३.३.७	स्रोतव्यक्तिको लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका	१९
३.३.८	अध्ययनका साधनहरूको वैधता निर्धारण	१९
३.४	सूचना संकलन प्रक्रिया	२०
३.५	सूचनाको विश्लेषण प्रक्रिया	२०
३.७	नैतिकताको पक्षहरू	२०

अध्याय चार

सूचनाहरूको विश्लेषण र व्याख्या

४.१	नागरिक शिक्षाका लागि गरिएका नीतिगत प्रावधानहरू	२१
४.१.१	नीतिगत प्रावधानहरूको वर्तमान अवस्था	२१
४.१.२	नीतिगत प्रावधानहरू प्रति सरोकारवालाहरूको धारणा	२३
४.२	पाठ्यक्रममा समावेश गरिएको विषयवस्तुका क्षेत्रहरू	२४
४.२.१	पाठ्यक्रममा समावेश विषयवस्तु प्रति सरोकारवालाको धारणा	२७
४.३	नागरिक शिक्षाका लागि विद्यालयमा गरिएका कार्यहरू	२९
४.३.१	नागरिक शिक्षासम्बन्धी विद्यालयले गरेका क्रियाकलापहरू	२९
४.३.२	विद्यालयमा गरिएका कार्यहरूप्रति सरोकारवालाहरूको धारणा	३१

परिच्छेद पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१	प्राप्तिहरू	३३
५.२	निष्कर्ष	३४
५.३	सुझावहरू	३६

सन्दर्भसूची

अनुसूचीहरू-१	अध्ययनका औजारहरूको खाका
अनुसूची २	औजारहरू

अनुसूची २.१	प्रधानाध्यापकको लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका
अनुसूची २.२	शिक्षकका लागि प्रश्नावली
अनुसूची २.३	विद्यार्थीका लागि प्रश्नावली
अनुसूची २.४	विद्यार्थीका लक्षित समूह छलफल निर्देशिका
अनुसूची २.५	विद्यालय व्यवस्थापन समितिका लागि लक्षित समूह छलफल निर्देशिका
अनुसूची २.६	स्रोत व्यक्तिका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका
अनुसूची ३	अध्ययनका नमुनाहरूको विवरण
अनुसूची ३.१	प्रधानाध्यापकको विवरण
अनुसूची ३.२	श्री शंकर उच्च मा.वि.का शिक्षकहरूको विवरण
अनुसूची ३.३	श्री शंकर उच्च मा.वि.का विद्यार्थीहरूको विवरण
अनुसूची ३.४	श्री ग्राम सुधार मा.वि.का शिक्षकहरूका विवरण
अनुसूची ३.५	श्री ग्रामसुधार मा.वि.का विद्यार्थीको विवरण
अनुसूची ३.६	लक्षित समूह छलफलमा सहभागी विद्यार्थी विवरण
अनुसूची ३.७	श्री शंकर उच्च मा.वि.का छलफलमा सहभागी विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूको विवरण
अनुसूची ३.८	श्री ग्राम सुधार मा.वि.का छलफलमा सहभागी विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यको विवरण
अनुसूची ३.९	अन्तर्वार्तामा सहभागी विद्यालयका स्रोतव्यक्तिको विवरण
अनुसूची ४	सूचना संकलन गरिएका पत्रहरू